

תוכן עניינים

יא

פתח דבר: בנימה אישית

שער ראשון: מבוא

- 3 **פרק ראשון:** צמיחתה של סיפורת השבחים על גדולי חסידות אשכנז
א. חסידות אשכנז ושבחי גדוליה 3; ב. המקורות 12; ג. לידתם של סיפורי השבחים
בהיגוד בעל-פה 30; ד. מהיגוד סיפורים בודדים לרישום אשכולות קטנים (מיידיש
לעברית) 44; ה. מאשכולות קטנים למחזור עברי מגובש 48; ו. מחזור השבחים
מעברית לידיש 65; ז. המחזור בידיש מכתב-יד לדפוס 71; ח. סיכום תהליך
הצמיחה: מכתב-יד עברי ל'מעשה בוך' הנדפס 75; ט. בין שבחי רבי שמואל לשבחי
רבי יהודה 83; י. בין ספרות השבחים היהודית להגיורפיה הנוצרית 89
- 94 **פרק שני:** שבחי רבי שמואל חסיד (הר"ש)
א. הגיבור כחסיד 96; ב. הגיבור כבעל ידע פלאי 111; ג. הגיבור
כבעל-שם 127
- 154 **פרק שלישי:** שבחי רבי יהודה חסיד (הרי"ח)
א. הגיבור כבעל ידע פלאי 156; ב. הגיבור כבעל-שם 183
- 202 **פרק רביעי:** שבחי רבי אלעזר מוורמס – הגיבור כבעל-שם
- 233 **פרק חמישי:** רבי יהודה חסיד – בעל-שם?
א. הרי"ח כבעל-שם בסיפוריו 235; ב. הרי"ח כבעל-שם (ומרפא) בכתביו 236;
ג. האם התנגד הרי"ח לעיסוק במאגיה? 246; ד. הרי"ח כבעל-שם בשבחים
המוקדמים 256; ה. הרי"ח כבעל-שם בספרות ההדרכה המאגית 260

שער שני: מחזור השבחים (מהדורה דו-לשונית)

- 289 א. שבחי רבי שמואל חסיד (סיפורים א-י)
325 ב. שבחי רבי יהודה חסיד (סיפורים יא-כז)

שער שלישי: נספחים

- 403 **נספח ראשון:** סיפורים שמחוץ למחזור השבחים
403 א. סיפורים שלא נכנסו למחזור (כה-לב)
405 ב. סיפורים שנתלו למחזור (לג-לד)
418 ג. סיפורים נוספים על חסידי אשכנז (לה-לט)
425 ד. סיפורים על מבחר חכמי אשכנז נוספים (מ-נ)
431 **נספח שני:** כתב־יד ניו יורק 4425 (אוסף יודאָ יאַפֿע): שבחי ר' יהודה (יידיש)
436 **נספח שלישי:** כתב־יד ירושלים 5245: שבחי ר' שמואל ור' יהודה (יידיש)
468 **נספח רביעי:** מרשמים מאגיים המיוחסים לרבי אלעזר מוורמס
נספח חמישי: רשימת כתב־יד (ומבחר דפוסים) שבהם מרשמים מאגיים
478 המיוחסים לחסידי אשכנז

488 **ביבליוגרפיה**

504 **מפתח שמות חיבורים**
507 **מפתח שמות אישים**
519 **מפתח שמות מקומות**
523 **מפתח ענייני מאגיה**

ואין למצוא דוגמתו בין שפע שבחי הרי"ח, בעוד ששני הסוגים האחרים (הגיבור כבעל ידע וכבעל-שם) משותפים לשניהם גם יחד. נתבונן תחילה בשבחים מהסוג הראשון.

א. הגיבור כחסיד

עם סוג זה נמנים שלושה משבחי הר"ש: באחד מהם ניצב הגיבור (מבנית) אל מול פרנס עשיר מקלן (ב), בשני – אל מול רבנו תם (ד), ובשלישי – אל מול 'פרש מפרשי ההגמון' (ח).

הר"ש מבקש תרומה מפרנס עשיר בקלן ומוחל לו על השפלתו (ב)
סיפור זה לא הגיע לידינו במלואו בנוסח עברי: מכתביד בריל-ירושלים הוא נעדר כליל, ובכתביד פרנקפורט השתמר ממנו פרגמנט קטן בלבד (מתוך סימו), אולם חשיבותו של קטע קצר זה רבה, משום שיש בו כדי להעיד על קיומו של הסיפור, כחוליה בתוך מחזור שבחי הר"ש, כבר בשלב המוקדם שבו עלה מחזור זה על הכתב בתרגום לעברית (ייתכן שהיעדרות הסיפור מכ"י בריל כרוכה, כאמור בפרק הראשון, סעיף 2. בהישרדות קטע ממנו בלבד בכ"י פרנקפורט). בידיש, לעומת זאת, מופיע הסיפור במלואו בשלושת האוספים הגדולים המצויים בידינו (כ"י מינכן, כ"י ירושלים והמ"ב הנדפס), ובגירסאות הקרובות מאוד זו לזו. להלן הסיפור (בתרגום על פי כ"י מינכן):

מעשה בר' שמואל חסיד שבא לקלן,⁴ וביקש את תמיכת הקהל כדי שיוכל להזין את משפחתו [כ"י ירושלים ומ"ב נדפס: שכן היה לו בצמצום רב, והיה מטופל במשפחה גדולה]. הקהל מינו שני רבנים [כ"י ירושלים: /לומדים; מ"ב נדפס: /תלמידי חכמים] כדי שילכו לכל יראי השמים ועשירי הקהילה [ויבקשום] שיתרמו לו, והם אספו עבורו למעלה משישים זהובים. שני הלומדים באו לביתו של פרנס עשיר מאוד וביקשו שייתן גם הוא תרומה לר' שמואל – כשם שעשו האחרים. העשיר נטל בכעס פרוטה אחת, השליך אותה ארצה, והורה להם להרימה ולתת אותה לחסיד – כי היה מאוד קמצן במתן צדקה. [מ"ב נדפס: שני תלמידי החכמים מאוד כעסו עליו] הם השאירו את הפרוטה מונחת על הרצפה ולא רצו להרימה, שכן חרה להם מאוד שהוא נותן לאדם כזה [כ"י ירושלים: גדול] רק פרוטה אחת

⁴ 'מוסרי' (ולא רק 'פלאי'). בעיצובו כ'חסיד' דומה הר"ש לעיצובו של פרנציסקוס הקדוש (נדפס 1226) בהגיגורפיה שנכתבה עליו (1228), לקראת הכרזתו כקדוש רשמי של הכנסייה; ראו לעיל, פרק ראשון, הערה 123). על דמותו של פרנציסקוס בסיפורת ראו: א' קליינברג, רגל החזיר של האח ג'ינפור, תל אביב 2000.

4 המ"ב הנדפס מוסיף כאן פירוט לגבי המיקום הגיאוגרפי: קעלן – על הריין, וכן הנמקה לגבי התנהגות הגיבור: הוא קיבץ תרומות בקלן כי לא היה לו די משלו.

לצדקה, ונוסף לכך משליך אותה ארצה, וגם על כבודם אין הוא חס – זה חרה להם. הם הלכו ונתנו לחסיד את הכסף שקיבצו עבורו – שעלה לכדי למעלה משישים זהובים, ואמרו לו כמה נתן כל אחד, וכן את המעשה עם הפרנס וכי השאירו את הפרוטה מונחת על הרצפה.⁵ כשסיימו את דבריהם אמר להם החסיד: חברים יקרים, שובו למקום והרימו את הפרוטה והביאו אותה אלי; הקב"ה גזר עלי ועל אנשים נוספים להזדקק לבריות, ולכן אין מה לכעוס – בין אם זה מעט ובין אם הרבה [כ"י פרנקפורט: /אחד המרבה ואחד הממעט⁶]. הלומדים חזרו לפרנס ומסרו לו את דברי החסיד. הפרנס התחרט מאוד על מה שעשה, והלך בעצמו לחסיד ואמר לו שהוא מאוד מתחרט על מה שעשה עם הפרוטה, וביקש ממנו מחילה, ונתן לו כסף רב לצדקה. כפי שאומר הפסוק: מזונו של חסיד ממרחקים יגיע [כ"י ירושלים ומ"ב נדפס: כפי שראוי].⁷

בולט בסיפור זה העובדה שזירת התרחשותו אינה שפיירא, מקום מגוריו של ר' שמואל, אלא קלן – הנמצאת אמנם באשכנז, ואף על גדות הריין (כמאתיים קילומטר צפונית לשפיירא), אולם מבחינת הגיבור – ומבחינת החברה המספרת – היא בבחינת מרחב 'זר', המצוי מחוץ למרחב 'שלנו' (ואולי לכן לא נקב שמו של הפרנס 'הזר' והבלתי מוכר). בכך מצטרף הוא לסיפורים אחרים הנסובים על הר"ש, שאף הם מתארים את הגיבור כמי שמצוי תדיר במסע של נדודים מחוץ לביתו – אם במקום יישוב אחר (ד: ברמרו שבצפון צרפת), ואם במרחב ביניים של 'דרך' (ו, ז, י) – נדודים שסיבתם מוסברת בסיפור קודם (א), ומהותם עונש על חטא חמור (שימוש בלתי מוצדק במאגיה).

מבחינת מבנה הסיפור: לכאורה, לפנינו עלילה פשוטה, המשקפת שלב צמיחה ראשוני; אולם סימנים שונים מעידים על כך שהטקסט כנתינתו כאן משקף כבר רמת פיתוח מסוימת של עלילה ראשונית, יותר פשוטה ופחות מורכבת. כך, למשל, הפגיעה בכבוד הגיבור, שהיא במוקד הסיפור, מוקצנת בשלב הנוכחי מאוד, ומושתתת על

5 הקטע ששרד בכ"י פרנקפורט כולל את דברי הלומדים לפרנס בדיבור ישיר, ונראה כי גם תגובתו לדבריהם (חסרה) ניתנה בו בדיבור ישיר.

6 יחס חיובי לעוני הוא, כידוע, עיקרון מרכזי בתורתה של חסידות אשכנז (כמו בתורתה של האסכולה הפרנציסקנית בת הזמן), כפי שניתן לראות בספר חסידים (ראו, למשל, פרמא 1950 [בולוניה 530]: 'אי אפשר לומר שר' חנינא בן דוסא לא היה נותן, אלא אותן יסורין והעצבון שסובל בעניות, ואינו חושב לרמות ולעשות עוולה – הקב"ה חושב לו לטובה ולזכות, יותר משהיה נותן צדקה אם היה עשיר').

7 יצוין שגם פרנציסקוס הקדוש מתואר כמי שמקבץ נדבות, אם כי בהקשר שונה: 'כשהתחילו להיות לפרנציסקוס המבורך אחים שמח כל כך על חזרתם בתשובה ועל שהאל נתן לו חברה טובה, וכל כך אהב אותם והעריץ אותם, עד שלא אמר להם לצאת לקבץ נדבות – בעיקר משום שנראה לו שיתביישו ללכת. הוא חס על כבודם והלך מדי יום בעצמו לקבץ נדבות' (קליינברג, רגל החזיר של האח ג'ינפרו, עמ' 269, מס' 3).

שלושה רכיבים מובחנים: נתינת צדקה של פרוטה אחת בלבד, השלכת המטבע ארצה והוראה 'מגבוה' להתכופף ולהרימה. על סמך הדינמיקה של התפתחות הסיפור העממי אפשר להניח כי לא כך היו פני הדברים בשלבו הראשוני (האוראלי) של הסיפור. בשלב משוער זה, ניתן להניח, התמצתה ההשפלה ברכיב אחד – כנראה הענקת פרוטה אחת בלבד לחסיד (כפי שעולה ממסור ההשכל הנלווה לסיפור, המצביע על חשיבותו של שוויון נפש כלפי גובה הסכום – 'אם מעט אם הרבה'); ואילו שני הרכיבים האחרים, המקצינים ומעבים את העלילה, נצטרפו לעלילה, על פי השערה זו, רק בשלב התפתחות מאוחר יותר (זה שהשתמר ביידיש).

זאת ועוד: ייתכן גם כי באותו שלב ראשוני משוער לא נזקק הסיפור לדמות מגשרת ומעבה של צמד למדנים, אלא הגיבור עצמו ניצב בו ישירות מול הפרנס היריב וספג אישית את קמצנותו המשפילה בהשלמה מוחלטת (ואף בשמחה) – בהתאמה מלאה עם רוחה של חסידות אשכנז, אשר השלמה מסוג זה היא מערכה המובהקים.

יתר על כן: הוספתו של צמד הלמדנים לסיפור, בשלב התפתחותו שלפנינו, מעניקה לו משמעות נוספת, שכן תפקידם הסיפורי נכפל: לצד היותם חוליית ביניים מגשרת בין שתי הדמויות המרכזיות, הגיבור העני והפרנס עשיר, הם מתפקדים בעצם – ואולי בעיקר – כיריב נוסף, סמוי, של הגיבור, ובעניין אידיאי עקרוני: מחאתם – כדמות 'רבנית' קיבוצית – על התנהגותו המשפילה של הפרנס המקומי כלפי הגיבור, ואי נכונותם להשלים עם התנהגותו הנלווה, מייצגת נורמה מוסרית 'רגילה', סטנדרטית ומקובלת, המוצגת כאן כאלטרנטיבה דחויה, המנוגדת לעולם הערכים של הגיבור ('שובו למקום והרימו את הפרוטה').

העימות המבני בין שתי אופציות אידיאיות אלה הוא בעצם מוקדו המובלע של הסיפור.

לשון אחר: יותר משמעוצב כאן הר"ש כגיבור עני הניצב מול יריב עשיר מעוצב הוא כחסיד מובהק, הניצב מול נציגי החברה הרבנית-למדנית 'רגילה', זו החולקת על החסידות האשכנזית. מרכזיותה של היריבות האידיאית בין שני צדדים אלה בסיפור בולטת בכך שהדיבור הישיר היחיד המופיע בו הוא זה המושם בפי הגיבור, המצווה על צמד הלמדנים לשוב על עקבותיו ולהרים את הפרוטה המושלכת. אין הוא מבקר, במשתמע, את התנהגותו של הפרנס העשיר, אלא את זו של צמד הלמדנים דווקא. עניינו של הסיפור אינו אפוא מתח חברתי-כלכלי, אלא מתח רעיוני בין החסיד לבין היהדות הרבנית הרגילה, שאינה חסידית, העומדת על כבודה ומוחה על חילולו.

לפי קריאה זו – לא במקרה נבחרו לדמות הביניים המגשרת דווקא צמד 'לומדים' (בנוסחים האחרים ביידיש: רבנים, תלמידי חכמים) ולא סתם חברי קהילה; דווקא המעמד הרבני והאידיאולוגיה שהוא מייצג הם היריב המרכזי בסיפור: החסידות המובהקת, המוחלת על כבודה בשם ערכים נעלים של ענווה מופלגת וביטול עצמי (הזוכים לתגמול הולם בעולם הבא), קוראת כאן תיגר על היהדות השמרנית המצויה, עתיקת היומין, ומציבה במקומה את החסידות החדשה כחלופה עדיפה.